

Святлана Тарасава

Гродна

Жанравая прырода паэм у творчасці беларускіх пісьменнікаў канца XX – пачатку XXI стагоддзя (на прыкладзе аўтараў Беларусі і Польшчы)

Змены, што мелі месца ў грамадскім жыцці напрыканцы XX стагоддзя, далі падставы даследчыкам зрабіць свае высновы і пра мастацтва слова: “Сучасная беларуская літаратура ў цэлым, і паэзія ў прыватнасці, уяўляе сабой вельмі стракатае палатно. У ёй арганічна спалучаюцца самыя разнастайныя спосабы адлюстравання рэчаіснасці, якія на першы погляд выключаюць адзін аднаго”¹. Насамрэч, як ні ў якім іншым перыядзе ў беларускай літаратуры названага часу выявілася ўся разнастайнасць рознаскіраваных вектараў яе эстэтычнага пошуку.

У працах многіх беларускіх навукоўцаў выразна паказваецца на актыўнасць працэсу ўзаемадзеяння літаратурных родаў, відаў і жанраў, што павінна непазбежна прывесці да трансфармацыі пэўных жанравых структур. І таму характэрнымі адзнакамі сучаснай літаратуры можна называць яе “міжжанравасць і поліжанравасць” (Ірына Скарапанава). Тое ж адзначана і ўкраінскім даследчыкам Ганнай Меражынскай, якая сцвердзіла, што “ў цеснай сувязі са змястоўнымі пераўтварэннямі знаходзяцца традыцыйныя катэгорыі паэтыкі – аўтар, герой, жанр, стыль. Даследчыкі канстатуюць канкрэтныя змены ў літаратуры канца XX ст. менавіта па гэтых параметрах. Напрыклад, адзначаецца павышаная жанравая дынаміка, размыванне межаў, змена цэнтра і перыферыі жанравай сістэмы, узаемаўплыў жанраў мастацкай літаратуры і немастацкай славеснасці, журналістыкі і інш.”².

Усё сказанае пра літаратурны працэс канца XX – пачатку XXI ст. мае непасрэднае дачыненне і да яго складовых частак: прозы, паэзіі, драматургіі і, у прыватнасці, да жанру паэмы.

¹ І. Баўтрэль, *Этыка-філасофскія арыенціры і эстэтычныя прынцыпы сучаснай беларускай паэзіі* [у:] *Сучасная літаратура: каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку*, Мінск 2008, с. 92.

² А. Мережинская, *Русская литература XX века в обобщающих моделях. Типология и дискуссионные вопросы* [в:] *Русская и белорусская литературы на рубеже XX–XXI вв.: сборник научных статей*, в 2 ч., ч. 1, Минск 2010, с. 29.

Мікола Арочка ў сваёй манаграфіі *Беларуская савецкая паэма*, спыніўшы разгляд здабыткаў беларускай паэмы на мяжы 1970–1980-х гадоў, дастаткова абгрунтавана паказваў на шлях гэтага жанру ў наступныя перыяды: “паэма павінна, паводле нашых назіранняў, зусім самастойна прарабіць усё на свой лад, сваімі, уласцівымі толькі ёй сродкамі, з поўным улікам сучаснай жанравай прыроды выпрацаваць, узбагачаючы сябе, мастацкія крытэрыі і сродкі пазнання, сваю меру псіхалагічнага аналізу, лірычнага сінтэзу, драматычнага агалення сутнасці, вартай шырокага эпічнага, філасофскага абагульнення”¹.

Беларускі даследчык па сутнасці прадбачыў, калі не адраджэнне і ўзлёт паэмнага жанру ў новых гістарычных умовах, то яго жыццяздольнасць і патэнцыяльную магчымасць быць і далей запатрабаваным у асяродку творцаў і чытачоў. Паэма канца XX стагоддзя чарговы раз паказала сваю апэратыўнасць і жанравую гнуткасць.

Праведзены агляд твораў паэмнага жанру ў дастатковай ступені даказвае, што, як і іншыя жанры, сучасная паэма звяртаецца да разнастайных тэм, да актуальных праблем нашага часу, яна збліжае гісторыю з сучаснасцю, звязвае рэальнасць жыцця з сімволікай, імкнецца да глыбокага і поўнага выяўлення сваіх адносін да свету, раскрывае ў індывідуальным, асабістым тыповым, сацыяльна значнае. Сучаснай паэме ўласціва маштабнасць бачання і мыслення.

Наяўнасць традыцыйнай і авангарднай парадыгмы ў сучаснай беларускай літаратуры даказваюць правамернасць выдзялення для шырокамаштабнага вывучэння жанру паэмы “традыцыйнага” і “авангарднага” тыпаў мыслення.

У літаратуры мяжы стагоддзяў творча ўзаемадзеінічаюць аўтары, якія працуюць у рэчышчы традыцыйнай парадыгмы і якія бяруць за арыенцір мастацкія набыткі ў жанры паэмы паэтаў-класікаў, а таксама літаратары, якія адмаўляюць традыцыйныя спосабы выяўлення і імкнуча да асаблівага тыпу вобразнасці.

Аналіз твораў беларускіх аўтараў дазволіў канстатаваць, што паэты, якія трымаюцца традыцыйнай парадыгмы, аддаюць перавагу некананічным жанрам: ліра-эпічнай або лірычнай паэме, працягваюцца мастацкі пошук і ў жанры драматычнай паэмы.

Згаданыя жанравыя мадыфікацыі бачыцца магчымым аб’яднаць у комплекс, пазначаны як **“класічныя некананічныя”** або **“традыцыйныя жанры паэмы”**. Іх характэрнай адзнакай з’яўляецца тое, што іх складковыя элементы ўзаемадзеінічаюць на родавым узроўні, дэманструючы тую ці іншую родавую дамінанту.

Другі комплекс утвараюць **эксперыментальныя паэмы**. Такія паэмы вылучаюцца тым, што іх складковымі элементамі выступаюць не родавыя, а жанравыя адзнакі, якія, спалучаючыся і ўзаемадзеінічаючы паміж сабой, утвараюць такім чынам своеасаблівую сінтэзаваную форму.

¹ М. А р о ч к а, *Беларуская савецкая паэма*, Мінск 1979, с. 331.

У рэчышчы названага комплексу магчыма прапанаваць наступную тыпалогію: паэмы, пабудаваныя на аснове міжжанравага ўнутрылітаратурнага ўзаемадзеяння і паэмы, дзе выяўляецца фальклорна-літаратурнае ўзаемадзеянне.

Корпус твораў беларускіх пісьменнікаў, творчасць якіх суадносіцца з рубяжом стагоддзяў, дакладна засведчыў іх актыўны пошук у рэчышчы класічных некананічных жанраў паэмы. У беларускіх аўтараў застаецца запатрабаванай **ліра-эпічная паэма** – жанравая разнавіднасць паэмы, у якой “важныя праблемы рэчаіснасці раскрываюцца адначасова эпічнымі (наяўнасць у творы сюжэта, характараў) і лірычнымі (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні) сродкамі” (Вячаслаў Рагойша). Беларуская ліра-эпічная паэма канца XX стагоддзя аператыўна адгукаецца на ўсе складаныя і драматычныя перыпетыі народнага быцця [Сяргей Грахоўскі, *Балючая памяць*, (1987), Сяргей Законнікаў, *Чорная быль* (1989), Юрка Голуб *Знакі* (1990) і інш.]. У новай прасторы пачатку XXI стагоддзя ліра-эпічная паэма прадстаўлена творамі Генадзя Бураўкіна (паэмы *Узнясенне*, *Развітанне*), Міколы Мятліцкага (паэма *Апалены золак*), Святланы Куль (паэма *Ян і Мар’яна*) і інш. Творы беларускіх пісьменнікаў Польшчы ў меншай меры “прывязаны” да жанру ліра-эпічнай паэмы, згаданую форму мажліва адзначыць у мастацкім набытку Яна Чыквіна (паэма *Гусак і гусыня*).

Паэмы з дамінантай лірычнай плыні складаюць найбольшую частку твораў класічных некананічных жанраў. Колісь прычыны такой запатрабаванасці жанру лірычнай паэмы М. Арочка бачыў у наступным: “Гэтаму, відавочна, паспрыяў сам час, тая грамадская атмасфера, у якой актывізавалася самаўсведамленне асобы чалавека, яе асабістай прыналежнасці да спраў грамадства, да трывог свету. Надышоў час грамадзянскай лірыкі, яе страснага прамаўлення”¹. Выказаная пазіцыя не выклікае прэрэчання і можа быць прызнаная слушнай і для часу рубяжа стагоддзяў. Аўтары сучасных твораў умела разгортваюць да маштабаў паэмы які-небудзь эпізод або перажыванне, шырока выкарыстоўваюць асацыяцыі, сімволіку, праводзяць складаныя прасторава-часавыя трансфармацыі, алюзіі, разгортваюць разважанні-маналогі, з дапамогай якіх дадзены эпізод або перажыванне прадстаўляецца ў розных ракурсах, выяўляючы новыя грані адносін і асвятляючы ўзнятае кола праблем.

Названыя адзнакі сталі прыкметай такіх узораў лірычнай паэмы канца XX ст., як паэма *Одзіум* (1990) Янкі Сіпакова, *Падарожжа вакол двара* (1991) Васіля Зуёнка, *Белыя ночы* (1996) Алеся Лісіцкага і інш. На этапе пачатку XXI ст. лірычная паэма прадстаўлена ў творчасці Валерыя Максімовіча (*Прага любові*, 2009), Андрэя Гуцава (*Паэма першага позірку*, 2008). Алеся Бадака (*Цень*, 2002), Арцёма Кавалеўскага (*Шлях не дадому*, 2011) і інш.

¹ *Ibidem*, с. 261.

Сярод адносна невялікай колькасці паэм у аўтараў з Польшчы менавіта лірычная паэма ў большай меры аказалася прыдатнай для выяўлення асабіста аўтарскай пазіцыі. У 1983 г. пабачыла свет кніга Алеся Барскага *Блізкасць далёкага*, якая атрымала назву па змешчанай у ёй паэме, якую можна бясспрэчна аднесці да жанру ліра-маналагічнай паэмы. Яна ўяўляе сабой палкі маналог, які выяўляе настрой і пазіцыю чалавека, што ўстрыможаны зменлівым і непрадказальным часам, якога хвалюе і не дае заспакаення асабліва злучанасць з радзінна-блізкім светам. У паэме *Блізкасць далёкага* за аснову ўзяты не толькі перажываныя пачуцці, але і сама асоба, якая перажывае. Больш за тое, у паэме А. Барскага лірычны герой уяўляе сабой тып, сфарміраваны ў пэўных умовах на пэўнай духоўнай аснове. Такі герой, па азначэнні Людмілы Рублеўскай, надзелены пачуццём адказнасці за захаванне культуры свайго народа, адчувае сваё месіянства, непарыўна звязанае з пакутай, захоўвае рэшткі сакральнага стаўлення да роднага кута¹.

На старонках літаратурнай анталогіі *Беларускія пісьменнікі Польшчы. Другая палова XX ст.* (2000) прадстаўлены яшчэ адзін узор лірычнай паэмы, у якім самой назвай аўтар Міхась Шаховіч падкрэслівае яго пэўную жанравую адрознасць ад іншага напісанага – *Паэма ценяў*. Названы твор і ранейшыя паэмы М. Шаховіча *Святая ноч*, *Смерць валашкі*, *Святы лес* выяўляюць характэрныя жанравыя адзнакі лірычнай паэмы: спавядальнасць, эмацыйную напружанасць, энергію пачуцця, імклівае разгортванне лірычнага дзеяння і сцісласць думкі, асацыятыўнасць. Творы М. Шаховіча наўрад ці магчыма абазначыць як адмысловы цыкл, але ў іх можна вылучыць скразны матыў драматычнага разладу чалавека і рэчаіснасці. Але гэты канфлікт не абазначаны абрысамі канкрэтнага часу, ён ахоплівае больш шырокую прастору, пашыраючыся ад асабістага да агульначалавечага.

Лірычныя паэмы М. Шаховіча аб'яднаны і сваім асаблівым настроем. Даследчыкамі неаднаразова ўказвалася на элегічнасць, нязводны смутак у творчасці пісьменнікаў-белавежцаў. Менавіта такі настрой і выяўляюць паэмы М. Шаховіча. Так, у яго *Паэме ценяў* дакладна рэалізуецца матыў пошуку страчанага раю і імкненне вярнуцца да пакінутага².

Цікавай праявай жанру лірычнай паэмы ў творчасці пісьменнікаў Польшчы можна лічыць дзве паэмы Зосі Сачко, аб'яднаныя ў зборніку *Паэмы*, выдадзеным у 2000 г. Паэтка не толькі прадэманстравала асаблівы моўны склад сваіх паэм (захаванне падляскай гаворкі вёскі Волька (Vólka) каля Бельску, у якой нарадзілася З. Сачко), але і выявіла асаблівую форму пабудовы твора з яскрава выяўленай лірычнай плыню. Звяртае на сябе ўвагу факт, што аўтара хвалюе праблема адме-

¹ Л. Рублеўская, *Нацыянальны міф у інтэрпрэтацыі паэтаў Беласточчыны*, "Тэрмапілы" 1998, №1, с. 16.

² *Беларускія пісьменнікі Польшчы. Другая палова XX ст.*, Мінск 2000, с. 242.

жавання чалавечай асобы ад рэальнага свету і яе нівеліроўка, якая набывае пагрозлівыя праявы. Для яе паэм *Як жэ мніз бігушчуй...*, *Будні* характэрны павышаная суб'ектыўнасць, складаная трансфармацыя рэчаіснасці, фрагментарнасць яе выяўлення, знакавая роля сімволікі.

Згаданыя прыклады твораў беларускамоўных пісьменнікаў Беларусі і Польшчы паказалі не толькі на прадуктыўнасць тэндэнцыі родавага ўзаемадзеяння ў межах паэмнага жанру ў літаратуры мяжы стагоддзяў, але і ўказалі на запатрабаванасць класічных некананічных жанравых мадыфікацый у творцаў розных узростаў і рознай індывідуальна-стылёвай накіраванасці.

У той жа час літаратура канца XX – пачатку XXI ст. дакладна прадэманстравала сваю зарыентаванасць на эксперымент, на пошук, які не абмінуў і творы паэмнага жанру. Вынікам з'яўлення ў беларускай літаратуры эксперыментальных паэм можна назваць карэнныя змены ў самой сферы жанравай сістэмы, а менавіта як працяг працэсу дэкананізацыі жанраў у паэтыцы мастацкай мадальнасці.

Па азначэнні даследчыкаў, у сучаснай сістэме жанраў узаемадзеянне жанравых элементаў ажыццяўляецца ў розных напрамках. Кожны жанр мае ўплыў і з боку родаў, і з боку сумежных жанраў, і з боку жанраў, традыцыйна суадносных з іншымі родамі, і трансфармуецца ў выніку гэтага ўплыву. Гэтаму працэсу падуладны нават традыцыйныя жанры, у якія пры захаванні змястоўнай дамінанты могуць уключацца і элементы іншых жанравых форм.

Працэс міжжанравага ўнутрылітаратурнага ўзаемадзеяння знайшоў выяўленне ў творах паэмнага жанру як маладых аўтараў, якія дэманструюць неаслабную цікавасць да жанравай трансфармацыі, так і ў пісьменнікаў старэйшага пакалення, якіх несумненна прывабіла магчымасць арыгінальнага выяўлення свайго аўтарскага “я”.

Жанравыя мадыфікацыі паэмы сталі прыкметнай з'явай у творчасці Рыгора Барадуліна, які і ў паэзіі часта здзіўляў чытачоў сваімі жанрава-фармальнымі эксперыментамі. Паэт часта сам падкрэсліваў жанравую адметнасць сваіх паэм. Так, *Слухаючы мора* аўтар пазначыў як **хваля-паэма**, указавшы гэтым самым на адметную інтанацыйна-гукавую інструментальнасць твора. Аднак, разглядаючы фармальныя адзнакі твора, можна заўважыць стварэнне паэтам такой своеасаблівай жанравай мадыфікацыі, як **паэма-эсэ**. У паэме Р. Барадуліна паэтычныя радкі пабудаваны такім чынам, што кожная наступная строфа асэнсоўваецца толькі пасля ўспрыняцця і аналізу папярэдняй. Пры гэтым строфічная будова паэмы дэманструе такую яркую адзнаку твора, як афарыстычнасць. Заяўленая ў пэўнай строфе тэма становіцца нагодай для філасофскага разважання.

Паэма Р. Барадуліна *Самота паламніцтва* носіць аўтарскае жанравае вызначэнне **лера-паэма**, што, бясспрэчна, паказвае на змястоўную шматзначнасць твора. Частка слова “лера” ў перакладзе з лацінскай мовы абазначае “мець сэнс, глыбокае значэнне, магутную сілу”.

Так аўтарам даецца мэтанакіраваная ўстаноўка на знакавае ўспрыманне тых праблемных пытанняў, якія паэт лічыць вартымі неадкладнага асэнсавання: лёс генія, лёс беларускай зямлі з яе мовай, культурай, гісторыяй. Адметнае спалучэнне суб'ектыўнага з гісторыка-канкрэтным і з філасофска-абагульненым дае падставы вылучыць жанравую разнавіднасць твора як *паэма-эцюд*, дзе аўтар імкнецца максімальна праўдзіва перадаць уласныя пачуцці, уражанні, згадваючы важныя этапы жыцця Францыска Скарыны і гістарычнага шляху беларусаў.

Паэма Р. Барадуліна *Удакладненні да асабовага лістка па ўліку партызанскіх кадраў*, прысвечаная памяці бацькі паэта, засведчыла не толькі магчымасць ваеннай тэмы адкрываць новыя ракурсы ў выяўленні яе праблем, паэма стала прыкладам і адмысловай жанравай формы. Яна нагадвае лісток па ўліку партызанскіх кадраў, куды заносіліся кароткія звесткі пра ўдзельніка партызанскага злучэння. Сухія фразы афіцыйнага дакумента пісьменнік дапаўняе ўласнымі ўспамінамі, згадкамі дэталей жыцця іх сям'і, яго непасрэдных стасункаў з бацькам, які загінуў напрыканцы вайны. Так канкрэтныя біяграфічныя факты гісторыі жыцця чалавека, які сціпла і непрыкметна выконваў сваю місію салдата-вызваліцеля на вайне, пераўтвараюцца ў гераічную біяграфію народа-змагара. Гучыць у паэме і непрыхаваны сыноўні боль, гучыць боль за ўсіх, хто прайшоў такімі ж ваеннымі дарогамі, гучыць пратэст супраць вайны. Заключная частка паэмы вытрымана ў малітоўным рэчышчы. Гэта маленне не толькі аб супакаенні душы блізкага чалавека, але і пра вечную памяць усім загінулым. Названы элемент абумовіў у паэме дамінанту лірычнай плыні, якая падаецца ў звязку з адзнакамі афіцыйна-дзелавага стылю, навеянага цытаваннем дакумента. Мяркуецца, што перад намі адмысловая сінтэзаваная форма паэмы. Яе мастацкімі адзнакамі можна назваць аўтабіяграфізм, трагедыйнасць зместу, спалучэнне лірычнай і публіцыстычнай плыняў, філасафічнасць.

У беларускіх пісьменнікаў Польшчы эксперыментальныя формы паэмы, на жаль, не знайшлі такога разнастайнага выяўлення. Аднак у творчасці Я. Чыквіна мы дакладна канстатуем прысутнасць арыгінальнай жанравай мадыфікацыі паэмы, варыянт якой увайшоў у паэтычны зборнік *Крэйдавае кола*, што датуецца 2002 г. У паэме *Чорная віла* (1977, 2001) аўтар таксама апрабуе новыя структурныя формы, пашырае паэтычную ўмоўнасць, уздымаецца да філасофскага асэнсавання праблем свайго часу. Каларытна апісаная ў творы вясковая канкрэтыка на вачах пераўтвараецца ў шматзначную алегорыю. Нельга не задумацца над умоўнасцю дзеяння і змястоўнай напоўненасцю выпісаных паэтам алегарычных вобразаў. Праз усе раздзелы паэмы праходзіць думка, якая непасрэдна ў тэксце нідзе не вербалізуецца і не выносіцца ў загалолак, думка аб свабодзе, якая не даецца нікім і ўзнікае толькі пры адчуванні ўласнай знакавасці. Істота слабая, звыклая да падпарадкавання не зможа быць свабоднай ніколі.

Філасофская прырода канфлікту ў творы Я. Чыквіна значна паўплывала на мастацкую форму паэмы. Беручы пад увагу родавыя адзнакі, можна вылучыць у творы наяўнасць эпічных і лірычных элементаў. Паэма мае яўную ўстаноўку на сюжэтнасць. А настраёвы тон твора, скіраванасць на ўнутраную засяроджанасць указваюць на лірычную прыкмету. Сінтэз гэтых элементаў надае паэме новую якасць – маштабнасць мастацкага абагульнення. У той жа час прысутная ў паэме іншасказальна-сімвалічная апавядальная плынь, філасофская глыбіня думкі, абагульненасць сітуацый з’яўляюцца адзнакамі прытчавага пачатку ў паэме Я. Чыквіна. Вылучаныя адзнакі дазваляюць абазначыць жанр паэмы Я. Чыквіна *Чорная віла* як **філасофская паэма-прытча**.

Паэмы беларускіх аўтараў не ў меншай меры засведчылі прадуктыўнасць яшчэ аднаго ўзаемадзеяння, якое адбываецца ў межах розных мастацкіх сістэм – фальклорнай і літаратурнай. Уплыў народнай творчасці на жанр паэмы адчувальны на розных узроўнях: стылістычным, змястоўным, жанрава-кампазіцыйным, а таксама адбываецца на этычных і эстэтычных прынцыпах пісьменніка, яго светапоглядных уяўленнях. Творы беларускіх пісьменнікаў канца XX – пачатку XXI ст. часцей прадстаўляюць узор фальклорна-літаратурнага ўзаемадзеяння ў форме адкрытага “цытавання”. Аўтары паэм часта звяртаюцца да выкарыстання паэтычных жанраў фальклору: песень, замоў, прыпевак і інш., з ярка выражанай лірычнай афарбоўкай. Так, фальклорная “цытата” дае магчымасць для ўнясення ў кананічную форму паэмы суб’ектыўна-лірычнага пачатку.

Паэмы Р. Барадуліна *Смаргонская акадэмія*, *Аблачына-самабранка* з’яўляюцца ўзорам арыгінальнага камбінавання аўтарскага і фальклорнага матэрыялу, якія арганічна дапаўняюць адзін аднаго. Галоўнае, што ўдаецца пісьменніку, захаванне адметнасць жанраў народнай творчасці, іх стылёвыя адзнакі, стварыць свае ўнікальныя паэмныя канструкцыі, у якіх два ўспрымання свету выступаюць як выяўленне мастацкага цэлага.

Паэмы беларускіх пісьменнікаў Польшчы ў меншай меры закрануў вышэйназваны працэс, аднак не пакідае спадзеў, што тэндэнцыя фальклорна-літаратурнага ўзаемадзеяння ўсё ж зможа стаць фактам творчасці ў маладзейшых прадстаўнікоў беларускамоўнага пісьменства.

Такім чынам, назіранні за жанравай прыродай паэм пісьменнікаў Беларусі і Польшчы сведчаць: творы названага жанру актыўна ўключаны ў працэсы, якія ахопліваюць усю літаратуру канца XX – пачатку XXI ст., а менавіта ў працэс узаемадзеяння літаратурных родаў, відаў і жанраў. Гэтым тлумачыцца наяўнасць у творчасці аўтараў Беларусі і Польшчы адмысловых жанравых мадыфікацый паэмы, якія пацвярджаюць думку не аб знікненні ці крызісе паэмы, а аб трансфармацыі традыцыйнага жанру. Імкненне творцы выкарыстаць жанравыя і родавыя магчымасці літаратуры з’яўляецца характэрнай прыкметай руху паэмы і натуральна прыводзіць да памнажэння патэнцыялу жанру, які

мае ўнікальныя магчымасці развіцця за кошт міжродавых і міжжанравых узаемадзеянняў.

Svaitlana Tarasava

The Nature of Poems in the Works of Belarusian Writers of the Late 20th and Early 21st Centuries (with Examples of Belarusian and Polish Authors)

A b s t r a c t

The article examines the genre features of poems of Belarusian authors of Poland and Belarus in the mainstream of the main literary trends of the late 20th and early 21st centuries. With the example of various works of Belarusian writers (including Borodulina or Chikvina), the leading trends in the development of the poem genre are noted: the processes of intergenerational and inter-genre interaction as well as characteristic features of the genre modifications of the poem are revealed.